

tovább.

Valahol azonban meg kell állnunk, összegeznünk. Happy end tehát nincs igazából, legalábbis a hattyú számára. A komorságból tulajdonképpen sosem lesz örökké tartó boldogság. Csupán fölvilanó boldogság. Ha meghosszabbítjuk gondolatban a boldogság vonalát, akkor az egyenes, a képzelt egyenes bizonyos pontján megint boldogtalansággal: elégedetlenséggel, szorongással és egyebekkel találkozunk, amiket mélységesen lényünkbe ágyazva hordunk. Így a hattyú röpte is előbb vagy utóbb lefelé ível. A nagy boldogságtól néha meg kell pihenni. Következésképp megállapíthatom, hogy nem a legszerencsésebben választottam meg dolgozatom címét, mert a szomorúságnak nincs valódi, tartós eredményű metamorfózisa. Kár andersent túlzott boldogsággal vádolni, s ilyenén féltékenynek lenni rá, mert Hans Christian Andersen sem volt egyértelműen boldog. Távol állt attól. Együgyű boldogságában nem is tudott volna ekkorát alkotni. S ezzel nem is mondtam olyan nagyon újat.

Ami pedig a szerelmi boldogságot illeti? Csáth Géza író egykor, valahol a jogoszláv-magyar határon, mert nem tudta észrevétlenül átröpülni, lenyelte a végzetes méregadagot. Ő hívta fel a figyelmet arra, már amennyire felhívhatta, hogy végeredményben Krisztinka sem lett az lb nevű, jobb sorsra érdemes férfiúé. Isten nyugosztalja. Egyszer majd lbet és Krisztinkát is vizsgálódás tárgyává kell tenni. S egyszer talán azzal is elbibilődhetnénk, miként lehet egy hattyú végképp boldogtalanná, ha netalán emberré változik. De ez már tényleg pusztá spekuláció.

Végezetül, de tényleg, elszórakozhatnánk egy picurka ideig a kacsa csámpás boldogságával, ha már teljesen Andersenen kívül is. Csupán két mondat vagy három erejéig. Azt találtuk mondani, hogy a kacsa az önnön rút kacsázására való rá nem döbbenés gügyén kedélyes megtestesítője. Mint ilyen, a kacsa tulajdonképpen a cenzúra létét szentesíti. Ha más nem, akkor a szempont az, hogy például elefántnak, zebrának, kígyónak, egérnek és nyúlnak nyugodtan lehet hattyút mutatni, de ha a kacsának mutatsz hattyút, az iszonyú traumákat okozhat egy kacsa lelki világában. A hattyúban a kacsa tényleges tömpe tökéletlenségére döbbenhet, s akkor vége a boldogságnak. Az elefántból ugyanerre nem jön rá a kacsa, de a hattyúból annál is inkább. akkor meg telve leszünk frusztrált kacsákkal. Ezért kell betiltani a hattyúkat.

Adós maradok azzal a válasszal, ha a kacsa elkeseredésében például Kierkegaard-ot olvas, mi történik akkor. Erre már nincs időm. Csak azt tudom, hogy a kacsa Kierkegaard-ot olvasva öniróniát gyakorolhat. Szerencsés esetben Kacsa Pali lesz belőle a gyermekkacaj irányában, s akkor arisztokratikusan gazdag lehet. Amiért nem Kierkegaard okolható. Sem gyermekkorunk zenélődoboz.

(Lesz ennek még nagyon csúnya folytatása is.)

BALÁZS ATTILA

A Füst Milán-i nevetés

*Mert lásd, nem múl az éj s a hold gyötör! ki fenn a tébolyult, a bomlott,
Jajongó fák között az ágakon tán megakadt örökre.
(Füst Milán: Álmatlanok kara)*

Van az olyan emberekben valami szorongató, akik csak ritkán, s akkor is jobbára kényszeredetten nevetik el magukat. Nincs lehangelőbb és unalmasabb dolog a szakadatlan komolyságnál, s mégis: az embereknek nem is csekély hányada ennek állandósítására kezd a serdülőkorból kilábalófélben máris törekedni, s nem is kevés sikerrel. Az ilyen, "meglett" emberként már jobbára csak az otromba vicceken nevet, az értelmet – igen tévesen – a komolysággal, az értelmetlenséget pedig a gyerekes

nevetéssel és a kamaszos nagy röhögésekkel, egyszóval: a komolytalankodással azonosítva. Soha sem éreztem mérvadónak ezt a fajta felosztást. Az értelem és az értelmetlenség nem minden esetben képez ellentétet, igen gyakran megesik, hogy rokonfogalmaknak minősülnek. Mint ahogy a komolyságot és a nevetést sem választják el szakadékok egymástól. De hogy a "nevető ember", – s minél jobban tud nevetni, annál inkább – lehet szorongató, s hogy sokkal esendőbb is lehet, sokkalta sérülékenyebb és sebzettebb, mint a "komoly ember", ezt Füst Milán tudatosította bennem mindenekelőtt *Nevetők* című kisregényével. S hogy mi mindent fejezhet ki s egyúttal fedhet el a nevetés, arra is ő tanított meg – életre szóló érvénnyel – valamikor ifjúkoromban. Ennek az írásnak a tárgyául – afféle kettős emlékezetnek is adózva – Füst Milán nevetés-fogalmának körüljárását választottam.

Hadd kezdjem e Füst Milán-i fogalom sajátosságainak megragadását egy, az övétől alapvetően különböző nevetésértelmezéssel, a Bergsonéval. "Úgy látszik – írja *A nevetés* című tanulmányában Bergson –, a komikum csak akkor kelthet rezgéseket a lélekben, ha annak nyugodt, kiegyensúlyozott felületére hull. Természetes légköre a közöny. Nincs nagyobb ellensége a nevetésnek, mint egy erős érzélem. Nem mondom, hogy nem nevetethünk olyan emberen, aki például szánalmat kelt bennünk, vagy rokonszenvet ébreszt: de ilyenkor, legalább pár pillanatra, meg kell feledkeznünk erről a rokonszenvről, el kell fojtanunk a szánalmat. Egy pusztán észemberekből álló társadalomban valószínűleg már sohasem sírnának, de talán még mindig nevetnének; viszont a mindig egyformán érzékeny, az élet változásaival együtt rezdülő lelkek, amelyekben minden esemény mintha érzelmi ráhangzasként folytatódna, nem ismernék, sőt nem is értenék a nevetést." Mindaz, ami e hosszabb idézetben Bergson nevetésfogalmáról kiderül, homlokegyenest ellenkezőképp érvényes Füst Milánál. Itt a nevetés soha sem sarjad közönyből, sőt épp a szenvedélyes érdekeltség jellemzi, semmi köze a lelki kiegyensúlyozottséghez, sőt alighanem az lenne legfőbb akadálya. Felfokozott érzékenységre vall, amelyet az értelem csak tovább szít. Csakhogy a Füst Milán-i nevetés esetében sohasem egy valamire vagy valakire irányuló érzékenységről, érzelmi és intellektuális érintettségről van szó: itt a nevetést kiváltó tárgyra vonatkozó összes érzéni- és gondolnivalók *együttes* tudomásulvételeként csattan ki a nevetés. Az ő értelmezése szerint a nevetés *indulat*, s leggyakrabban épp oly heves és vad, mint a zokogásban kifejeződő indulat. Tartalmát illetően pedig e kettő olykor még egy hajszálnyit különbséget sem foglal magában. Legvégletesebb megnyilatkozási formájában Füstnél a *nevetés a zokogás alakmása és viszont*. *Kosztolányi* nevetéseiről írja az *Emlékeésekben* Füst Milán, hogy olykor "mintha e galád, perfid élet cinkosa volna", úgy nevetett lobogva és istenien mulatva, amikor valami "iszonytató dologról" szerzett tudomást, s ebben a nevetésben benne volt az, hogy íme, megintcsak beigazolódott az életről való keserű tudása. Egy másik visszaemlékező írásában "minden- vagy majdnem mindentudónak" nevezi Kosztolányi "éber és nyughatatlan" szellemiségét. "Mert aki gondolataiban szünet nélkül feldolgozza azt, amit lát – írja –, annak megnyugvása nem is lehet, talán csak akkor, ha harsány és éles nevetések vagy még annál is élesebb gyönyörök kábítják."

Füst Milán nevetés-fogalma legteljesebben *Nevetők* című kisregénye alapján járható körül. Mi mindent fejeznek ki itt a kisregény egyik alapidallamát megadó nevetések? Sajátos voltuk mindenekelőtt abból ered, hogy sohasem kapcsolhatók össze az igazán jó közérzettel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem vált ki egyfajta felszabadultságot. Csakhogy itt mindig valakinek, vagy valaminek a *leleplezése* jár a nevetésben tobzódó "pokoli jókedvvel". Mindenkor azt fejezi ki, hogy "átlátok a szitán", vagyis: "csapd be az öreganyádat!" A Füst Milán-i nevetésnek mindig csontig hatoló kétely az előzménye, s a félrevezettség leleplezésének "diadalmas" tudomásulvétele, "cselekvő" letudása ez a nevetés. Ezért "vad", "gyöngédtelen" és pokoli. Pokoli, azonban mégsem sátáni. A leleplezés ugyanis a regény folyamán egyre inkább telítődik az egész létre érvényes felismerések tudomásulvételével, s egyre kevésbé marad csupán egy-egy konkrét helyzet hamisságának a felfedésénél. A nevetés jelentéstelítődésének mind egyetemesebb érvényű tartalmak irányába táguló szövege követhető végig e regényen. Kezdetben

az is elég volt a dülöngélő "nagy röhögés" kihatásához, hogy egy hegedűtanár "ökelme" milyen majom, amint peckes önelégültséggel lépdel új télikabátjában. A befejező részben már lázas álombéli őrjöngés a nevetés, hogy végül döbbenettel teli gépies arcrángásként némuljon el. Ez a jelentéstelítődés a mind szélsőségesebb végletek összekapcsolása révén megy végbe. A nevetést kiváltó tréfák egyre "bomlottabbak". Illetőleg: "Tréfákat *eddig* feszíteni nem lehet, illetve hisz ez úgyse tréfa már. Szó sincs róla, nem az. Mert ez valami más." – döbben rá B. A. barátja. Kettőjük kezdeti együttnevetéséből mindinkább magányos külön-nevetések lesznek. Ez a kánonná szerveződő nevetésrend aztán a zárójelenetig érvényes lesz.

Megoldhatatlan feladatnak tűnik a Nevetők rövid tartalmát összefoglalni. A szeretetlenség elviselhetetlenségig fokozódó kínja? Sokkal többről van szó. Az önszító kételkedés, a mindig újratermelődő, önsorsrontó megbizonyosodási igény lázas indulata, a belőlük táplálkozó szenvedély és kétségbeesés nyelve *magánvaló*, lefordíthatatlan. De fel lehet (és kell is) sorolni alkotóelemeit, mert a nevetés Füst Milán-i fogalma csak ebben a kontextusban nyeri el a maga igazi jelentését.

Induljunk ki B. A., vagyis Andor szerelemélményéből. Leglényegesebb összetevőit egy hosszabb idézet érzékelteti a leghívebben: "Azt mondtam neki: Mela nézzen rám. És úgy nézzen, hogy senkim sincs többé, hogy egyedül ténfergek a világon. És hogy én már senkit se szeretek, csakis magát és magát... – De hogy én igazán szeretem-e? – kérdezi tőlem. Nem tudom, mi az, hogy igazán, csak amennyire tőlem kitelik. Persze, alighanem csobaság volt ennyire őszintének lenni vele. Én magát, ha tudni akarja, nem is szeretem, csak épp, hogy élni nem tudok, de még lélegzetet se tudok venni maga nélkül. S mármost: minden józan eszű embernek igaza van, mikor a szememre veti, hogy ezt is megmondani, micsoda merészség! Mikor az ilyesmi nem is való talán emberi füleknek. Csakhogy szenvedély és kétségbeesés, el ne feledd, butaságokra sarkallja ám az emberi lényt. S ami már a teteje: – maga az én elmebajom, vegye csak tudomásul, – mondtam neki egyszer, jóval később, s ezt már csupa szemrehányással és csupa haraggal. Hát nem barom az, aki ilyet képes mondani valakinek?"

E szerelemélményt egymással feloldhatatlan ellentétet képező indulatok táplálják. A szerelem szenvedélye ugyanolyan "túlszófoltan" lobog Andorban, mint szeretetlenségének tudata, mely a végső leleplezés újabbnál újabb bizonyítékokat hajszóoló szenvedélyévé fajul benne. Olyan csapdákat állít a lánynak, amelyekbe ő maga is beleesik, és sokkal jobban összezúzza magát, mint Mela. S mindezt eleve tudván tudja. Jutalmazni és büntetni egyidejűleg nem lehet se másokat, se önmagunkat. Andor mégis ezt a lehetetlent kísérli meg. E kettős szenvedély (rögeszme?) emészt fel. Ebben a már-már kibírhatatlan "mindentudásban", ebben a "meztelen lobogásban" az egyedüli "éles gyönyör": a nevetés. (A zokogás, ha olykor okozott is hasonló élményt B. A.-nak, az események végkifejlete felé közeledve már minden ilyen funkciója megszűnik; lépésről lépésre szigorúbb lesz az önmagával szembeni kegyetlenségben.) Utolsó "tréfája", amikor el akarja hitetni barátjával, hogy szerelmének gyilkossággal végződő története is csupán "ugratás" volt –, nem más, mint önnön feloldozhatatlanságának, a saját maga felett meghozott halálos ítéletnek a megpecsételése. S ez az utolsó nevetése "mindvégig olyan volt, mint a fuldokló köhögés." "Füleim körül kongott a tér e sok beszéd után – számol be az elbeszélő a B. A. utolsó "tréfáját" követő élményeiről – "s mintha egy üres világba helyeztek volna bele, közönyös világba, amelyben semmi szív és semmi remény." Ez az a szféra, ahol megszűnik, ellehetetlenül a Füst Milán-i nevetés. Tőle csak egyetlen lépésnyi távolságra is – még mindig lehetséges volt.

A Nevetők elbeszélője a "káprázatok hőségének" nevezi Andort, "akinek nem tudott tetszeni a valóság, s aki akkor ment el innen örökre, amikor libegéséből talán nem is tudott volna e földre visszatérni." B. A. különös szerelemélményében a szeretetlenség valójában a feloldhatatlan magány legkétségbevonhatóbb "bizonyítéka". Andor egyfelől mindenáron meg akarja cáfolni e bizonyosságot, másfelől viszont már-már észelősen arra törekszik, hogy minden kétséget kizáróan igazolja érvényességét. Alighanem ez az egymást tökéletesen érvénytelenítő kettős

következetesség lendíti túl a megélhető életen. A tulajdon élete számára egyszerűen nincs – mert nem is lehet – megoldása. Létezmódját barátja *libegésnek* nevezi. "Tréfáikban", nevetéseikben, vad röhögéseikben kettőjük egymás által árnyalt életérzése csapódik ki. Sajátos rituálék ezek a nevetések és röhögések, s olyan, a sorsukra és a világra vonatkozó mindentudást foglalnak magukban, amely más nyelven egyszerűen: közölhetetlen.

Ennek az életérzésnek távolabbi kisugárzásait Füst Milán költészetének egyik gyakori fogalma: a *hold* jelentésegyüttese foglalja magában. Andor szerelmének, Melának a sajátosan Füst Milán-i jelentésében értelmezett holdhoz való hasonlatossága ad közvetlen támpontot e kisugárzások felismeréséhez. B. A. ugyanis Mela "gyöngéd közönyét" úgy éli meg, mintha a lány maga volna az őt léte legmélyebb lényegében örökösen megkérdőjelező, kicsinyelő tökély, vagy ahogyan ő valj erről: "mert annyit kellett szégyenkezniem s megalázkodva futnom e képzelt tökéletesség korholó tekintete elől... s mert úgy éreztem, hogy a hátam mögött mindenkor egy nagy szem figyel az egész életemet." Ugyanakkor ugyanő Mela "hamiskás, nem egészen őszinte lényét, mivoltát" igyekszik lépten-nyomon leleplezni. Ez az az *Emlékezések* Kosztolányijára jellemző égető "minden- vagy majdnem mindentudás", amely csak "éles nevetésekben" tud valamelyest s átmenetileg csillapulni.

Szépséggel étetsz, megzavarsz,
Fejemben mérgeket kavarsz.
Igy jár, no lásd, megannyi nép,
Ki véled hold-viszonyba lép.

– írja Füst Milán *Holdözön* című versében. Vagy például *A holdhoz* című versben a hold szinonímája: *Libegő*. Majd ugyanitt ez olvasható:

Édesanyám a hold... nálad születtem én, létem titka ez: a te öledből,–
Te dajkáltál engem... s innen a fekete fény, mely szivemből szüntelen árad,
Innen az átok, tüztelen életem, a ridegség, – sugárkévéim éjszaka
Ezért oly feketék. – S ti kik annyiszor meggyötörtetek engem
S kiállhatatlan fajtát s más ily becsmérést oly sokszor kiáltottatok utánam szivtelenek,
Im' elhagylak benneteket, – mert felléptem a sötétség csucsára, édesanyámhoz, oda
Honnan a fájdalom is csak még nagyobb ragyogásom,
Hol enmagam részége lengek... vagy ringatom magam és áradok,
De nem nektek szól többé, soha többé kevély mosolyom.

És idézhetném még azt is, hogy a hold "az átkozottak látomásához" hasonlatos, hogy "borús, nagyszemű éji báb", s hogy "– Vörös fenn a hold sarlója éjjelente / Szenvedéseim forró lehelletétől! S pokoli két vörös szem repül / A magasságba: fenn és nézi fájó életem...". És azt is, hogy a hold fénye "kétes" és "hamiskás".

Hogyan értendő mindezek fényében a káprázat, s az, hogy valaki a *káprázatok hőse*, örök *libegő*, mint a hold? Legtágabban talán úgy, hogy minden egyes emberi élet sajátos és egyszeri voltát a lét tudomásulvételében és átélésében megmutatkozó egyéni *elrajzolás* adja meg. S az igazán egyéni kétségtelenül magán visel valamit a rögeszmésségből, sőt az eszelősségből. A Nevetők B. A.-jának sorsában a kettős véglet képezi az egyéni elrajzolás legmarkánsabb vonalait. (B. A. ebben volt "konok és végzetes" ember.) S olyan *konoksággal* és *végzetességgel*, ami már nem képes önmagáról és a világról másként számot adni, mint érzékelések, érzések, mérlegelések és megítélések helyett: *látomásokban* és *indulatokban*. A világ s a *másik* Füst Milánnál valójában nem más, mint "nagyszerű és lángoló semmi". Olyan, mint Mela, s éppen olyan, mint a hold. Minden igazi mérlegelés, minden tényleges kapcsolat: kényszerképzet. Mindig éjszaka van, s a virradat utáni *esengés* nem több, mint egy eleve reménytelen sóhaj: "Ó jöszte édes hajnal, magasság édes tükre!"

Régi, közhelyszámba menő igazság, hogy "az ember nevető állat". Csak épp, hogy ember legyen a talpán, aki élete végéig képes megőrizni e "fajmeghatározó

jellegzetességét". Nem lemondva – megfélelmezve mindeközben önmagáért való minőségéről: sérelmekkel, szomorúságokkal és (testi, lelki) fájdalommal szított önmagáról s a világról való tudásáról és tapasztalatairól; egyszóval: az eszméletéről. Erre edz a Füst Milán-i nevetés.

JUHÁSZ ERZSÉBET

Epikus rendezés

Eleve nem közelíthetnénk Örkény István *Rózsakiállítás* című kisregényének értelmezéséhez helyes irányból, ha magát a cselekményét, a halálról készített dokumentumfilm történetét abszurd, a valóságban elképzelhetetlen eseménynek tekintenénk. Örkény el is mondja egy interjúban, hogy az ötletet egy New Yorkban látott dokumentumfilm adta számára, amely négy ember haldoklását mutatta be: "...ez az élmény annyira izgatott, hogy leültem és megpróbáltam elképzelni ennek a televíziós filmnek a történetét magyar viszonyok között, magyar szereplőkkel." A *Rózsakiállítás* története meghökkentő, mert szokatlan, de nem abszurd, túlmegy rajta: alkalom az abszurd fölfejtésére. A halál valóban tabu-téma az európai kultúrkörben, Örkény szerint elsősorban azért, "mert hallgatással, képmutatással, önmagunk becsapásával kerüljük el azt, hogy szembenézzünk ezzel az imperatívusszal." Örkény haldokló halállal való szembenézésükben valóban "példamutatóak". Az ő magatartásuk értékelésével azonban aligha sikerülne eljutnunk a mű teljes jelentésének megragadásához, még akkor sem, ha a felvevőgép hatására fellépő "elmozdulásaikra" összpontosítanánk figyelmünket.

Hankiss Elemér írja Örkény egyperces novelláiról szóló tanulmányában a következőket: "Örkény még tűznél is veszélyesebb valamivel kísérletezik. Az antianyaggal. (...) Figyeli és regisztrálja, hogy mi történik, ha a megszokottba belecsöppen, belerobban a Szokatlan, a mindennapokba a Ném-mindennapi, a nemlétbe a Lét, a jelentéktelenbe a Jelentős, életünk mindennapi történéseibe a Történelem." Alkalmas kiindulópontnak bizonyul e megállapításnak a *Rózsakiállítás*ra összpontosító fölfejtése. Úgy tűnik, az abszolút antianyag nem lehet más, mint meghalásunknak nem a tudata, hanem az *átélése*. Örkény kisregénye ugyanis ezt akarja "tetten érni", "megragadni". De hogyan? Gondoljunk a mottóul tűzött Wittgenstein-mondat figyelmeztetésére, amellyel a kisregény indul. "A halál nem az élet eseménye. A halált megélni nem lehet." Kiugrasztani valahogyan? De vajon azonos maradhat-e önmagával, ha e megragadhatóságának körülményei csak mesterségesek, "műviék" lehetnek? Mindezeket a kérdéseket, válaszokat és kételyeket azonban csak akkor tapinthatjuk ki megbízhatóan, ha megvizsgáljuk, milyen eszközökkel szerveződik kisregénnyé a *Rózsakiállítás*.

A filmezésből kell kiindulnunk. Magától értetődően nem tartalmi, hanem formai okok miatt. Regényben "filmezni" és filmet forgatni lényegileg más. Felhasználni prózában a filmnek, tehát egy más művészi kifejezésrendszernek valamely fogalmazási lehetőségét, mindenképp sajátos vonása az illető műnek. Fontos tudni, milyen funkciót tölt be az "idegen" kifejezésrendszerből transzponált "fogalmazási" lehetőség, és azt is, hogy hogyan és mivé minősül át.

Tény, hogy jó műveket nem lehet összehasonlítani és mérni egymással vagy egymáshoz. Ugy vélem azonban, hogy jogos lehet, sőt hasznos is, ha rövid kitérőben felvázoljuk (minthogy oly kézenfekvő az összevetés lehetősége), hogyan válik a filmezés fogalmazási lehetőséggé *Mészöly Miklós Film* című regényében, mert épp lényegi eltérésük világíthatja meg a legjobban mindazt, amit az előbbieken a transzponált fogalmazási lehetőség funkciójáról és átminősüléséről mondtunk. "Ami «nem tartozik össze», annak is van kötőanyaga – írja Mészöly –, és ez hiányzik a papíron. Holott az életben, a legmindennapo-